

ÁTMENET A SZOCIALIZMUS REJTETT HAJLÉKTALAN VILÁGÁBÓL A KVÁZI JÓLÉTI SZOCIÁLIS VÉDŐHÁLÓBA

(Transition from the Hidden Homeless World of Socialism
to the Quasi-welfare Social Safety Net)

NAGY TERÉZIA

Kulcsszavak:

hajléktalanok poszt szocializmus szegénység kapcsolatok köztér-használat

Jelen tanulmányban a magyar hajléktalanság problémáit, történeti gyökereit, esélyeit vizsgáljuk. A szegénység (ezen belül a hajléktalanok) poszt szocialista sajátosságait, kapcsolatait terepmunka-tapasztalatok által interpretáljuk, melyet kiegészítünk azon szempontokkal, amelyek a hajléktalanok térbeli megjelenésére reflektálnak. Azt is vizsgálat tárgyává tettük, hogy a hajléktalanok új megjelenése milyen kihívásokat jelentett a szakpolitikák számára.

Bevezető

A második világháború utáni időszakban csak a kilencvenes években jelentek meg a hajléktalanok Magyarországon, mint amolyan társadalmi probléma, s egyáltalán, mint jelenség. Írásunkban be kívánjuk mutatni, hogyan tűnnek fel a társadalom mezejében, milyen okai vannak, hogy ilyen későn manifesztálódik ez a probléma, s hogy a hajléktalanok mi módon voltak jelen korábban, még ha látens módon is. Emellett azt is szeretnénk interpretálni, hogy miben és mennyire hasonlít a magyar jelenségegyüttes az amerikai és más országok hajléktalan-problémáira. Ezen túlmenően azt is vizsgálat tárgyává tettük, hogy eme új jelenség milyen új kihívásokat jelent a szakpolitika számára, s a helyi és országos kormányzati szervek, valamint a civilek milyen lépéseket tettek (vagy nem tettek) a hajléktalanság felszámolására avagy újbóli, de új úton való elrejtésére. Az, hogy elrejtéséről beszélhetünk, azt is jelenti, hogy a hajléktalanság megjelenését tértermelési folyamatként is kellett értelmezni.

Nem tekinthetünk el attól sem, hogy a szegénység-politika szempontjából megvilágítsuk, hogy a magyar helyzet, politika és strukturális változások miben különböznek a más történelmi-gazdasági fejlődési stációkat megjáró USA-tól, s ez hogyan befolyásolja a hajléktalanná válók sorsát. Emiatt ki kell térnünk a szocializmus és az átmenet évei szegénységének attribútumaira, amely sajátosságok strukturálisan, némelykor individuálisan is gyökeret jelentenek a hajléktalansághoz vezető utakban. Mégha a rendszerváltás után el is telt mintegy 18 év, az akkori időszak sajátos lehetőségei, korlátai és a változások rányomták a bélyegüket a jelen szegénységére, hajléktalanságára. Azonban azt is látni fogjuk, hogy a világ számos pontján alkal-

mazott „best practices” alkalmazásával milyen eltérő jelenségekkel szembesültek és így milyen eredményekkel jártak.

Kutatásunk a hajléktalanok életút-interpretációin keresztül mutatja be az utat, amely a hajléktalansághoz vezet. Eredeti célunk az volt, hogy a kirekesztettségükkel párhuzamosan vizsgáljuk azt, ahogy a hajléktalan-kultúrába bezáródnak. A terepmunka 2002–2004 között intenzíven, majd időszakosan folyt Szeged területén, melynek során megfigyelőként vettem részt a hajléktalan csoportok mindennapjaiban és interjúkat készítettem. Az élettörténetek által konstruált képet kiegészítettük a magyar szegénység szociológiai irodalmával.

A tabu: szegénység a szocializmusban

A szocializmusban nem létezett a hajléktalanság, a szegénység tabu téma volt, melyről csak a puha-kommunizmus éveiben kezdtek beszélni a társadalomtudósok (ld. *Kemény* 1979; *Gönczöl* 1982; 1991; *Ferge* 1982; *Bokor* 1987). Más szocialista országok szegénységére vonatkozó írásokkal összevetve is viszonylag kevésbé vizsgált volt e jelenség (ld. *Eberstadt* 1988; *Højdestrand* 2003).

A rendszerváltás után, látjuk majd, nyilvánvalóvá válik a szegénység léte, megjelenik a munkanélküliség, a hajléktalanság, a tartós depriváltság sokféle formája. Azonban a kutatók a gazdaság- és a társadalomváltozás más szegmenseire irányították figyelmüket. Így a posztkommunista magyar szegénység antropológiai nézőpontból egy kevésbé vizsgált terület. Egyes részei, mint a rurális szegénység, a romák vagy a lakótelepi fiatalok megjelennek a leírásokban, de a szegénység széles spektruma maradt feltérképezetlen. A posztszocialista átalakulás, az új szegénység és tulajdonképpen az átmenet „győztese” sem kerültek a hazai antropológia fókuszába. A (főképp néprajzi) kutatások nem hatoltak be a város területére. A városi ifjúsági szubkultúrák kutatása, majd pedig egy-egy történeti-antropológiai tanulmány jelentette az antropológiai megközelítést (mindehhez ld. *Kőbányai* 1980; 1982; *Simonyi* 1995; *Kürti* 2002) A külföldi antropológusok többnyire a posztszocializmus gazdasági vonatkozásaival, a piaci átalakulással, a termelőszövetkezetek megszűnésével foglalkoztak. A kutatásaikkal szemben a hazai antropológusok szempontja az, amely a mélyebb megértést, a folyamatok mélyének megértését garantálják. Tanulmányunkban ezt a nézőpontot kívánjuk érvényesíteni, mellyel célunk az, hogy a magyarországi történeti-gazdasági változások fényében mutassuk be a hajléktalanság új jelenségét. Hiszen ezek azok a változások, amelyek más sajátságokkal töltik fel a hajléktalan kultúrát, másokkal, mint ott, ahol lassan fejlődött ki a szegénységnek ez az aspektusa (ld. *Costa Nunez* 1996; *Hazra* 2005).

A szegénység a szocializmus végóráiban

A szegénység az a tény, amelyről, ha tudtak is, nem beszéltek (Szalai 1997). A szegénység fogalma alapvetően az átlagos jövedelemtől való eltérést és életmódot jelentette. Többnyire nem jelentette a látható nyomort, habár a települések periferiáin, a pusztuló tanyákon ez is megnyilvánult. Jelentette viszont a hatalomtól, az érdekérvényesítés képességétől való megfosztottságot, az átlagos életszínvonaltól és lakásszínvonalától való eltérést, és jelentett egyfajta életmódbeli sajátságot is (Bokor 1987). Az alkoholfogyasztás, a jövedelem rossz beosztása, a rossz egészségi állapot, a gyermekek és felnőttek higiénijának elhanyagoltsága, az alacsony képzettség – ezek mind megnyilvánultak a szegénysorúak körében. Az iskolázottságnak alacsony presztízst tulajdonítottak, sokkal fontosabb volt az önálló család megalapítása és a munkába állás. Az alkoholfogyasztás fontosabb volt az életszínvonal megtartásánál, s olyan problémákhoz is vezetett, mint a házastárs és gyermekek bántalmazása vagy a bűnözés.

Marginális területeken a lakóépületek lelakása is megfigyelhető volt, amely részben következménye volt annak, hogy a lakások olyan családok birtokába kerültek, akik nem voltak képesek fenntartani, a felújításról és állagmegóvásról nem gondoskodtak.

Míndez azonban nem volt beszédtema, hiszen ők nagy többségükben mégis dolgoztak, volt lakóhelyük, viszonylag rendezett életmódot folytattak. Az alkoholfogyasztás általánosan elfogadott volt, az erőszakról és a hitelek halmozódásáról nem beszéltek. A szegénység szégyenletes és láthatatlan volt (Bokor 1987). Volt azonban néhány jelenség, amely a depriváltságot megmutatta, néha kicsit színpadiasan is: a csövesek, csavargók és közveszélyes munkakerülők világa. Mások, úgy tűnt, hogy elrejtették a megfosztottság, kirekesztettség és veszélyeztetettség jelenségeit (mint pl. teljes foglalkoztatottság és munkásszállók).

Csővesek, csavargók és közveszélyes munkakerülők

A szocializmus időszakában sem volt teljesen ismeretlen a hajléktalanság jelensége – csak még nem nevezték, nevezhették így. Voltak azonban csavargók, csövesek és közveszélyes munkakerülők. *Csavargó* az, aki az utcán, a városok között és vidéken kóborol, alkalmi munkákat is elvállal, de alapvetően a könnyű pénzkeresési módokat részesíti előnyben. Egy részük – főleg fiatalok – sajátos ideológiával felvértezve költöztek el otthonról, mondván, hogy a szabadság és kötetlenség, a különböző autoritások elől menekülnek, így a szülő, a munkahely, az iskola elől. A szabadság „édes íze” főleg nyáron volt vonzó, akkor többen, időszakosan is kiköltöztek a szabad ég alá. Többségük mára már családdal rendelkező munkavállalókká vált. A *csövesek* előbbiekhez hasonlóan „életmódot váltottak”, ők azonban elsősorban a nagyvárosok terein és koncerteken tűntek fel. Elnevezésük is sokak szerint innen ered – az épülő lakótelepek házaihoz használt csövekben húzták meg magukat (Utasi 1987).

Mások differenciált okoknál fogva kerültek közéjük: büntény miatt, iskolai kudarc miatt, gyermektartási kötelezettség elől menekülve, vagy csak „könnyen élve”.

Megint mások hasonló sorsra jutottak ügyetlenségük, fogyatékoságuk okán, de ők a csövesek világába sem integrálódhattak.

A fiatalok alkalmi munkából, illegális jövedelmekből tartották fenn magukat – loptak, lejmoltak, receptet hamisítottak, prostituálódtak és prostituáltakat dolgoztatnak. Az idősebbek hulladékok gyűjtögetéséből is éltek, gagyi arannyal kereskedtek. Mindez tehát nem fért a legális jövedelemkeresési módokba, a hivatalos munka nélküliséget a társadalom és a politika a társadalmat fenyegető veszélyforrásnak tekintette. Azokat, akik az iskolából nem a munkahelyre, vagy az egyik munkahelyet elhagyva nem egy másik munkahelyre mentek át, hanem azt megszakítva csavargó életet éltek vagy csak munka nélkül éltek, élősdínek, közveszélyes munkakerülőnek tekintették (Ferge 1982). E státusz nemcsak a társadalom rosszallását váltotta ki, hanem „karhatalmilag” is közbeléptek, s munkába állították (interjú M. R. volt közveszélyes munkakerülővel 1998/2).

Az utcán azonban szinte egyikük sem aludt, legfeljebb parkok padjain nyári napokon. Egyébként nyaralókban, szanálásra ítélt házakban, engedély nélkül épített viskókban, ágybérleten. Egy részük a téli időszakot munkásszállón, kórházban, elmeógyógyintézetben kívánta eltölteni, míg néhányuk a börtönt is ilyen idényszállásnak tekintette (Kőbányai 1980; Utasi 1987; interjú Malaccal 2002/5).

A munkahelyek és a munkásszállók, amelyek elrejtenek

A munkahely és a munkásszálló az, amely elrejtette a munkanélküliséget és a hajléktalanságot – mondják (ld. Spéder 2002, 45), s igazolva is látják a véleményüket, hiszen előbbieik megszűnésével fel is tűnt a munkanélküliség és hajléktalanság „intézménye”. A probléma kettéválasztásával világíthatjuk meg e nézet tarthatatlanságát.

A munkahelyek a teljes foglalkoztatottság jegyében valóban túlfoglalkoztattak, de ez sem a munkavállalók, sem pedig a munkaadók számára nem volt nyilvánvaló, hiszen akik a gyár, az intézet területén belül voltak, munkával jól ellátottak voltak. Senki nem volt dologtalan. Dolgoznak, csak a munkájuk felesleges – írja Ferge (1982). Felesleges, mert amikor dolgoznak felesleget termelnek, amely nem kerül felhasználásra, raktári tétellé lesz.

A munkásszálló ideiglenes elhelyezést biztosít a munkásnak. Azonban akik ott éltek, hamar megtapasztalták, hogy ez az ideiglenesség hosszú időre szól (Veres 1979; Láng–Nyilas 1987), ahogy azt Mátyus (1978) írja, ez a jövőt nem biztosító jelen. Az ott lakók rengeteget dolgoztak, hogy az időt eltöltsék, s több pénzük legyen, a szórakozást is túlzásba vitték, a kapcsolatokat kritika nélkül elfogadták, miközben a bent élők között kulturális szakadékok tátongtak (Mátyus 1978). A bent élők többsége egy tradicionális, paraszti életformából érkezett a nagyvárosba, ahol nem óvta őket a közösség (Diósi 1978). Akik vidékről érkeztek, többnyire nem tartották az otthoniakkal a kapcsolatot. Az elidegenedés, a kilátástalanság jellemezte a munkásszállók világát. Azonban amikor megszűntek, nagy úr támadt mögöttük. Azoknak, akik állami gondoskodásból kerültek a szállóra, vagy az otthoni kapcsolataikat hanyagolták el, nem volt hova menniük (Láng–Nyilas 1987). Ha volt munká-

juk, vagy megtakarított pénzük, akkor albérletbe költöztek, ha nem volt, vagy néhány év múlva elveszítették, s nem volt más kapaszkodójuk, az utcára kerültek. Az azonban, hogy a munkásszálló a hajléktalanságot rejtette volna el, nem teljesen igaz. A munkahely irányába való migrációt segítő jelenség volt, többségében olyanok számára, akiknek volt otthonuk. Az időközben kialakuló családi és kulturális konfliktusok viszont ténylegesen megteremthették a lehetőségét annak, hogy már nem volt onnan hova hazamenni.

A posztkommunizmus kihívásai

A rendszerváltás után a szocializmus kvázi-biztonsága megszűnt, a posztkommunista évek kezdetén a szegényebbek jelentős és nehéz változásokkal és kudarcokkal kellett, hogy szembenézzenek. Mindeközben azokat a fogalmakat is elveszítették, amelyek a rendszerváltást megelőzően olyan tiszták voltak: az öndefiníciókat, az ideológiát, a képességeikbe vetett hitet (Šiklova 1996; Laki 2003).

A piacgazdaságba való átmenet során a teljes foglalkoztatottság megszűnt, versenyképes munkavállalókra, szakképzettekre volt szükség. De fizikai dolgozókra semmiképp sem abban a mennyiségben, mint korábban: a gyárak, üzemek nagy része megszűnt, a bányákat bezárták, a feldolgozóipar fuldoklott. A munkavállalók a biztos munkahely helyett új és újabb munkahelyekre kerültek, s közben talán munkanélküliekké is lettek. A munkanélküliség réme hirtelen tört be a köztudatba (Laki 2003).

A lakásrendszer is megváltozott. Nem épültek már tanácsi lakások, s a lakásárák az egekbe szöktek. A lakáshitelek visszafizetése reménytelenné vált sokak számára, s a fiatalok lakáshoz való jutása még inkább reménytelenné. A munkásszállók a munkahelyekkel egyszerre zárták be kapuikat. Azok, akik munkát nem találtak, s ha haza sem mehettek, az albérletek bizonytalanságában találták magukat.

A második gazdaság vállalkozói a piaci viszonyokhoz alkalmazkodva vállalkozásokat nyitottak, melyek közül soknak a léte szintén bizonytalan volt. Viszont feketén dolgoztattak. Akik viszont feketén dolgoztak, bizonytalan jövőt láthattak maguk előtt (Simonyi 1995; Jancius 2002; Borboly et al. 2003).

A lakosság nagy hányada fogyasztott alkoholt, nem ritkán a munkahelyén. A rendszerváltást követően ez megengedhetetlen volt. Megváltozott a munkamorál, a munkahelyi rend, s aki nem alkalmazkodott hozzá, hamar „visszakapta a munkakönyvét”.

A szocializmusban a jövedelmek ugyan nem voltak magasak, de meg lehetett élni belőlük. Az alacsonyabb társadalmi státuszúak jövedelme is elégséges volt, hiszen az állami támogatásban részesülő (dotált) fogyasztási cikkek, tartós fogyasztási cikkek számukra is elérhetőek voltak. Sajátságos, hogy a jövedelmek nem voltak adóval terhelték, a szakszervezeti hozzájárulások alacsonyak voltak. Mindez a rendszerváltás után megváltozott: a dotációk lekerültek a termékekről, a szakszervezeti juttatások megszűntek. A jövedelmek ugyanakkor alacsonyak maradtak (Laki 2003), s ráadásul bizonytalanok voltak.

Korábban úgy tűnt, hogy a „mellékes” ad egy biztos jövedelem-kiegészítést. A rendszerváltás után azonban sokaknak ez maradt csak, mivel a vállalatok megszűntek. A második gazdaságban megszerzett tapasztalataikat kellett átültetni a piaccgazdaság valós keretei közé.

1995-ig kiderült, hogy mely vállalkozók azok, akik a piaccgazdaság körülményeinek megfelelnek a korábbi, második gazdaságban megszerzett rutinjaikkal s alkalmazkodásukkal, s melyek azok, akik nem.

Posztszocializmus és neoliberalizmus Magyarországon – a hajléktalanság nézőpontjából

A rendszerváltás után a gazdasági problémák megoldására helyeződik a hangsúly, miközben a szociális szempontok háttérbe szorulnak. Az egyén felelőssége megnövekszik, az állam gondoskodó szerepe háttérbe húzódik – melynek egyrészt gazdasági okai, másrészt olyan okai vannak, mint a nyugat-európai modellek átvétele, vagy ahogy Tóth (1994, 313) fogalmaz: „részben tudatos reformpolitikák, részben pedig a gazdasági átmenet következményeként a [jóléti] intézményi szerkezet változik”. A szocializmus gondoskodása után a jóléti állam lépcsőfoka nélkül a magyar társadalomnak hirtelen kellett szembesülnie az önállósággal és a saját felelősséggel. A jóléti kiadások csökkennek, a segélyek hozzáférhetősége nehezebb, a polgár adminisztrációs terhei, valamint az adó- és járulékkerhek nőnek. Fokozatosan lekerülnek a dotációk az energiahordozókról, s ennek következtében a lakosság terhei, a fogyasztási cikkek árai is növekednek. A korábban ÁFA-mentes alapvető élelmiszereket ÁFA-val terhelik.

Már a kilencvenes évek elején látható volt, hogy a jóléti kiadások ugyan a GDP-hez mérten a nyolcvanas évektől növekedő trendet mutattak, s akkoriban magasabb volt a GDP-hez mért arányuk, mint más fejlett országokban (vö. Tóth 1994), de reálértéken csökkentek. A jóléti kiadások az utóbbi években – pl. mint az egészségügyi és közoktatási intézmények támogatása – tovább csökkentek, ahogy a fogyasztási ártámogatások, a családi közvetlen támogatások és az adókban érvényesíthető támogatások is. A korábban ingyenes, s bárki által hozzáférhető egészségügyi ellátás a biztosítottak körére korlátozódik.

A szegénység-diskurzusok – ahogy máshol is – akörül folynak, hogy érdem szerint vagy tehetetlenül válik valaki szegénnyé. S ha egyik vagy másik mellett érvelnek, milyen támogatást érdemelnek a rászorulóknak. E diskurzust elmélyíti, hogy egyre bizonyosabb, hogy egyes csoportok a szociális ellátásokból élnek, s nem is kívánnak dolgozni.

A hajléktalanellátás a kilencvenes évek elejétől kezdve növekszik, igaz, korábban nem volt, de a növekedés mindmáig elmarad az igényektől. Ráadásul egyre többen veszélyeztetettek, és a hajléktalanok száma a kezdeti ugrásszerű növekedés után – ha lassabb ütemben is, de – növekszik. Mivel a szociális lakásépítés alacsony, önerő híján a szociális lakásvásárlási támogatást nem tudják kihasználni, a kevés albérleti támogatás és a hajléktalanszállók maradnak menedékkül azoknak, akik nem egyénileg

oldják meg a szállásukat¹. A munkahelyteremtő támogatás, ha célzott is, nem sikeres, mert nincs lehetőség arra, hogy az egyes egyén folytassa. A rehabilitáció keveseket ér el, s látjuk majd, hogy a hajléktalanok kapcsolathálói hogyan hatnak a rehabilitáció ellenében. A befogadófalu program² kevés hajléktalan családot érint, a szociális gazdaságok kiépülése jelenleg még csak kezdeti szakaszban van. A hajléktalanok ellátása azonban elsősorban a városok és a főváros, valamint az ott működő civilek terhei. A szálláshelyek, nappali ellátók, utcai szociális munkát végzők száma lassan, de növekszik.

A problémák megoldására korábban hajléktalanügyi miniszteri biztost neveztek ki. A kormányzati irányelvekben a hozzáférhetőség, esélyegyenlőség elve ugyan szerepel, a kisközösségi kooperációra is hangsúly kerül, de ugyanakkor a neoliberais elveknek megfelelően az egyén felelősségét is hangsúlyozzák. Az állami szabályozás megengedi, hogy a helyi szabályozásokban megtiltsanak egyes tevékenységeket – a köztéren való kéregetéstől a dohányzásig bezárólag több minden megfogalmazásra is kerül, s a hajléktalanoknak nincs olyan érdekérvényesítő képessége, mint más csoportoknak, hogy ezeket visszavonassák. Azonban a helyi erőknek csak éppen az nem sikerülhet, amely a legegyszerűbb megoldása a szegénység elrejtésére a turisták előtt: fallal, ideiglenes fallal eltakarni a szegénynegyedet. A gentrifikáció (Timár–Nagy 2007) azonban megjelenik több városban. A lakhatási nehézségekkel küzdők, azok, akiknek likviditási problémáik vannak, kénytelenek elhagyni a belvárosi lakásaikat, s kintebb lakást/albérletet találni. A belvárosi tömbfelújítások gyakran végződnek kvázi-lakosságcsereivel – amely kimondatlanul az esztétikai-turisztikai céloknak is megfelel (vö. Mitchell 1997). Egyes képviselőjelöltek választási ígéretében is megjelent a hajléktalanok „eltüntetése”. A döntéshozók általában találtak „best practice”-t a szegénység, hajléktalanság láthatatlanná tételére, nyugati (ezen belül amerikai) mintákat alkalmazva próbálnak megfelelni a polgárok, turisták igényeinek – közegészségügyi, esztétikai, turisztikai célokat hangoztatva (vö. Mitchell 1997; Amman 2000).

A lehívható források felhasználásával a helyi önkormányzatok enyhíteni tudnak a lakással rendelkezők számla-gondjain, azonban forráshiányos a legtöbb gazdálkodás. Azonban azok, akiknek nincs lakásuk, lakáscélú segílyt nem kapnak. Az ő számukra fontosabb, hogy a megélhetést a jóléti kiadások csökkenése mellett milyen forrásokból tudják pótolni. Így a hajléktalanok ellátásában jelentős szerep jut az állami szervek mellett a civileknek is. A civilek egy része egyházi kötődésű (baptisták, ferencesek stb.), mások emberjogi irányból közelítik meg a hajléktalan kérdést. Amellett, hogy ezen szervezetek kiemelkedő munkát végeznek a problémák enyhítésében, meg kell említeni, hogy szintén forráshiánnyal küzdenek, amely részben a poszt szocialista civil szféra sajátsága is, nevezetesen, hogy a civil szféra hosszú szünet után éledt újjá a kilencvenes években, s minthogy sokan egyfajta pénzkereseti módnak tekintik az adománygyűjtést, mindennemű segítség nélkül, a segítő szervezetek iránti bizalom labilis. A problémák és a segítő szervezetek bemutatását szolgálja a Szolidaritás Éjszakája, amikor az éjszakát forró tea és takaró kíséretében sokan az utcán töltik, hogy empátiájukat fejezzék ki a hajléktalanok iránt. A civil szervezetek nagy szerepet játszanak az ételosztásban, meleg takarók kiosztásában, a

diszpécser-szolgálat segítségével a segítségre szorulóknak elérésben. A szociális védőháló lyukait a civil kezdeményezések próbálják feldozni, azonban azt, hogy a jóléti kiadások csökkenésével vagy a problémák elhúzódásával ne váljanak további személyek hajléktalanná, nemigen tudják megakadályozni. A növekvő létszámleépítések, az alkalmi munkások kiszolgáltatottsága, a kilakoltatások lassan növekedő mértéke nem segíti megakadályozni a folyamatot. A döntéshozók az egyén felelősségére helyezik a hangsúlyt: a munkanélküliek – ha más státuszban is – munkához juthatnak, a segélyezettnek java részét megpróbálják munkába állítani, s ha nem fogadják el, akkor a segély megszűnhet. A preventív tevékenységek forráshiányosak, az átképzések rosszul orientáltak, a nyugdíjak reálértéke jó esetben is stagnál, a bölcsődék túltelítettek, így az anyukák nem tudnak visszatérni a munkába.

A neoliborális állam fokozatosan kivonul a szolidaritást szolgáló intézmények működtetéséből, a leginkább rászorulóknak magukra maradnak, miközben a civil szféra forráshiányos – mindez kitágítja és újratermeli a szegénységet, s ezen belül a hajléktalanságot.

Posztszocialista szegénység Magyarországon

A posztszocialista szegénység tehát két csoportból tevődik össze. Egy része a szocializmusban is szegény, deprivált volt, akik elsősorban életmódjuknak köszönhetően a szocializmusban sem és később sem voltak képesek a maguk számára jobb életlehetőséget biztosítani. Őket már a kilencvenes évek elejétől jelentős mértékben érintette a munkanélküliség és a lecsúszás. Másik csoportja a szegénységnek egy viszonylag jó, alsó középosztályi pozícióból hullott lefelé – a munkanélküliség által vagy a piacgazdaság elsőként elbukott vállalkozóiként, esetleg nyugdíjasként (ld. *Spéder* 2002). Ez a csoport a helyzetüket még súlyosabban értékelte, hiszen a depriváció először érintette meg őket. A csalódottság és kirekesztettség sokszor konfliktusokhoz vezetett a családon és a szűk környezetben belül. A „túlélés” esélyét a takarékoskodásban vagy a szebb jövő reményében a kölcsönök felvételében látták. Továbbá meg kell említeni a kisnyugdíjasokat, valamint a gyermekeket érintő szegénységet (*Spéder* 2000; 2002).

Bárhonnan is érkeztek, a takarékoskodás és a napról napra való élés, az élelmiszer- és gyógyszerhiányos életmód, az alkalmi munka, a feketemunka többségüket érinti (*Simonyi* 1995; *Laki* 2003). A középosztályi helyzetből érkezettek frissen tapasztalhatták a családi kooperációk széthullását, a munkásszállón lakók többsége ezt már megszokta.

A munkanélküliség hirtelen megjelenése volt az, amely a legtöbbjüket mind anyagilag, mind pszichésen súlyosan érintette. 1992–95 között tetőzött a tömeges leépítés (*Laki* 2003), ekkorra a munkanélküliség fogalma beivódott a köztudatba. A munkanélküliség olyannyira sokakat érint, hogy a kölcsönös segítségnyújtás szinte lehetetlenné válik, nem tudnak félretenni és felhalmozni, ha baj van, akkor nincs kihez és mihez fordulniuk (*Laki* 2003).

Akinek van munkája, az önkizsákmányoló módon dolgozik, mégha az svarc vagy alkalmi munka is, akinek nincs, azokat a semmittevés kultúrája érinti meg. Akinek lakáshitele volt, lehet, hogy nehezen tudta fizetni, esetleg a rezsivel volt gondja, a tartozások az alsóbb társadalmi csoportokban sokaktól elvitték a lakást. Némelyek kevésbé komfortos lakást vagy tanyát tudtak helyette vásárolni, esetleg albérletbe kényszerültek.

Új jelenség: a hajléktalanság

A hajléktalanság ismeretlen volt a szocializmusban: aki beilleszkedett a társadalomba, annak volt munkája (Ferge 1982), akinek munkája volt, annak volt hol laknia. Aki mégis az utcán élt, az önszántából választotta ezt a sorsot – őket azonban a társadalom megvetette. A rendszerváltás után bekövetkező makrogazdasági és makrotársadalmi folyamatok következtében azonban sokan kerültek utcára, anélkül, hogy maguk választották volna ezt az utat³. Elsősorban azok, akik a munkájukkal együtt a helyüket is elveszítették a munkásszállókon, s azok, akik a munkásszállók bezárásával nem tudtak hova hazamenni. Majd sorban azok, akik valamilyen oknál fogva nem tudtak alkalmazkodni az új körülményekhez: képzésük, képességük hiányában, alkalmazkodási képtelenség folyamánként. 1992 telén már látható volt az, hogy tömegeket érint a hajléktalanság (Iványi 1997). Ekkor indultak meg az első civil kezdeményezések is, indultak az első hajléktalanszállók, átmeneti és nappali otthonok, ételosztások. A hajléktalanoknak azzal kellett szembenéznük, amely teljesen valóságos volt a szocializmusban: a hajléktalansággal, nyomorral, a kiszolgáltatottsággal. A társadalom számára pedig mindez nyilvánvalóvá tette, hogy az állam, a társadalom nem menti meg ettől a sorsától a tagjait.

A szegénység és hajléktalanság a számok tükrében

A szocializmus utolsó évtizedében, reprezentatív felmérések szerint a lakosság 11%-a deprivált, s 20%-a veszélyeztetett volt (Bokor 1987). Bokor maga is kiemeli, hogy a „szegénység” nehezen vizsgálható, mert amellet, hogy politikai tabu, hiányzik a szegénység-tudat is. Így a szegénység attribútumain keresztül a depriváltságot vizsgálták. A rendszerváltás után a szegénység szociológiai vizsgálata során már egy másik szegénység-konceptióval dolgoztak (Spéder 2002), s megpróbálták a szegénységet objektív mérőszámok közé szorítani. 1997-re a szegénység 13%-nyira nőtt⁴, de a rendszeres pénzzavar mintegy 30%-át érintette a magyaroknak (Spéder 2002, 57). Ekkorra a szegénység-tudat kialakult és felszabadult, így lehetővé vált a szegénység szubjektív (önértékeléssel egybekötött) mérése – a magyar társadalom mintegy negyede érezte szegénynek önmagát. Életmódjukról azonban csak kevés képet kapunk.

A különböző kutatások különböző szegénység-definíciókat alkalmaztak, s így nem lehetünk biztosak abban, hogy a 13% vagy a megközelítőleg 25% a pontosabb. Az átlagos jövedelemtől való eltérésre van adatunk, a szegényeket, a margón élőket azonban ez még nem mutatja meg.

A hajléktalanok számáról még kevésbé tudunk nyilatkozni. 2005 februárjában kezdeményezték először a hajléktalanok összeírását, melynek eredményeként mintegy 10 ezer hajléktalant vettek nyilvántartásba országosan. Az összeírás, ha jó kezdeményezés is volt, kudarcba fulladt az eltérő hajléktalan-definíciók, a hajléktalanok identifikációja, válaszadási készsége miatt. Szegeden 13 hajléktalant számláltak meg, mivel ott úgy definiálták, hogy azokat kell számba venni, akik az utcán életmódjukon élnek, mindenféle intézményi támogatás nélkül. Így kimaradt az a mintegy 560 hajléktalan, akik az intézményekkel kapcsolatban állnak, s még továbbiak, akik ugyan valójában az utcán élnek, a definíció-értelmezésnek megfelelnek, de az összeírásban nem vettek részt. Kb. 800–1200 hajléktalan él Szegeden és a környező erdőkben, vélik a szakemberek (J. K., a hajléktalanszálló vezetőjének szóbeli közlése) – ez a város lakosságának 0,5–0,7%-a. Hogy más városokban és a fővárosban mennyi lehet az eltérés a valós létszám és a megszámláltak létszáma között, sejteni sem lehet. A hajléktalanszállók télen teljes kihasználtsággal működnek, így ekkor ideiglenes férőhelyeket is a rendelkezésükre bocsátanak. Az országos mutatók szerint a szállások, népkonyhák kihasználtsága éves szinten nem érte el a teljes kapacitást, a nappali melegedők forgalma viszont felülmúlta a kapacitásokat (Kapros 2008).

Az új kihívásoktól a hajléktalanságig vezető utakig

A hajléktalan-élettörténetek interpretálásakor jól strukturált, megkonstruált történetekkel találkoztunk először, melyek a későbbi interjúk során egészültek ki mélyebb elbeszélésekkel. A fogyasztásra felkínált történetekben több, visszatérő motívum volt megfigyelhető, melyek tükrözték a körülvevő társadalom morálját, indirekt módon a szenczációéhségét is, de ugyanakkor jól bemutatták a hajléktalanságig vezető út motívumait is.

Referáltak a posztoszocialista társadalom és gazdaság változásaira és az új kihívásokra éppúgy, mint az egyéni életutakat övező konfliktusokra és konfliktus-kezelő mechanizmusokra. Láttatták azt, ahogy a bizonytalanság úrrá lett az ipari és mezőgazdasági munkások rétegein, ahogy a változásokhoz való alkalmazkodás kudarcba fulladt a részükről. S az értetlenséget, mellyel néha szinte kívülről figyelték az életüket, melyben főszereplők is lehettek volna.

Strukturális és individuális okok

A hajléktalansághoz vezető okok egy része strukturális, mások individuális tényezőkre vezethetők vissza, sok esetben azonban e kettő valamilyen keverékének eredményeképp kerül az egyén az utcára (Burt *et al.* 2001).

A strukturális okok egy része a rendszerváltást követő gazdasági struktúra átalakításának következménye, míg mások a társadalompolitika változására vezethetők vissza. Emellett a rendszerváltást megelőző időszak egyes sajátosságainak következményei is ide sorolhatók. A tartós munkanélküliség, az illegális (fekete) munka – a

bizonytalan jövedelemforrás –, a munkásszállók bezárása, a szakképzetlen (és immár felesleges) munkaerő, a romló lakáskörülmények jelentős részben strukturális okai a hajléktalanságnak. Az állami gondozásból, börtönből kikerülő egyének rehabilitációjának hiánya, a rendszerváltás előtti továbbképzések hiánya további gondot okoz. A kistökéjű vagy kényszervállalkozók a keményedő gazdasági feltételek mellett sokszor nem tudtak lépést tartani. Mindez jól mutatja, hogy az új piacgazdasági kihívások a társadalom egyes rétegeit váratlanul érik, és abban ellehetetlenülnek.

Az individuális tényezők között a pszichiátriai betegségek⁵ és az alkoholizmus⁶ vannak vezető helyen, de a börtön, a rossz családi körülmények, a válások, a rossz döntések is megjelennek az interjúkban. Ezt nehezíti, hogy a pszichiátriai kezelések szegényesek, az idősothtonok és pszichiátriai intézmények túltelítettek.

További problémát jelent, hogy a kisnyugdíjasok egy része nem tudja a számláit fizetni, esetleg eltartók, rokonok kényszerítik, hogy a lakását eladja – egy részük a hajléktalanok számát növeli később.

A hajléktalan lét a férfiak világa és kiké még?

A vizsgált területen a hajléktalanok jelentős többsége férfi és csak elvétve akad nő vagy gyermek. Ennek okait a kutatók és a hajléktalanok különbözőképpen hangsúlyozzák. A hajléktalanok szempontjából a válás után az utcára került férfiak szentimentális történetét ismerhetjük meg, amelyben a nő a jussot elbitorlóként nyilvánvalóan nem kerül utcára. Az esetlegesen mégis utcára került nők a szempontjukból úgy tűnik, hasonló stációkat járnak be. A kutatók szemében ezen ok mellett számos más ok is megjelenik. Így az alkoholfogyasztás, a drog fogyasztás, valamint a tartós munkanélküliség és iskolázatlanság is olyan tényezők, amelyek a nők hajléktalanná válásában szerepet játszhatnak, éppúgy, mint a férfiakéban.

Szemben az amerikai hajléktalansággal, a magyar hajléktalanok többsége magyar/fehér. Csak nagyon kevés közülük az, aki cigány kötődését jelezte, s a kutatók álláspontja is hasonló. Hogy miért nincs több cigány a hajléktalanok között, arra a kapcsolatháló elemzés segítségével válaszolhatunk. A cigányok körében a számos gyenge és sok erős kötésnek köszönhetően, a családi-közösségi védőháló nem teszi (könnyen) lehetővé a kiszakadást, és így a keresetszerzési mód vagy fedél nélkül való létet sem. A kötések száma jelentősebb, mint a magyarok körében, még akkor is, ha az adott cigány származású egyén nevelőintézetben nő fel, vagy más módon elszakadt/eltávolodott a családtól. Más, volt ipari városokban kissé magasabb a számuk, de még ott is túlnyomórészt magyarok a hajléktalanok.

Koldusok esetében – amely nem feltétlenül azonos a hajléktalansággal – a cigány származásúak nagyobb számban vannak jelen, mint más illegális és szürke (féllegális) jövedelemszerző tevékenységet folytató hajléktalanok körében. Ennek az is oka, hogy a szomszédos Romániából cigány származású koldusokat importáltak „vállalkozók”, akik a koldusok jövedelmét elvéve és azokat kiszolgáltatott módon, félig-meddig rabszolgaként alkalmazzák.

A guberálók egy része, akik a mindennapi szükségleteiket elégitik ki, etnikailag kiegyenlítettek, mégha a társadalom⁷ cigánynak is tekinti mindnyájukat. Azok azonban, akik egyfajta módon szintén guberálók, de a hulladék és lom specifikus tárgyaira irányul az érdeklődésük, nem tartoznak vizsgálatunk tárgyába, de megemlítjük, hogy körükben valóban felülreprezentált a cigányok száma.

Mostanában – ahogy a Magyarországot érintő migrációs áramlás erősödik – a migránsok kis része, néhányuk afrikai, kénytelen átmenetileg hajléktalanszállón meghúzódni, amíg a menekülttáborból az önálló élet felé mozdulnak.

Amellett, hogy a férfiak vannak többségben, a hajléktalanok világa a férfiaké. A férfiak osztják fel egymás között a város különböző területeit, a nők csak e területeken belül élnek vagy „dolgoznak”, de beleszólásuk nincs. A férfiak határozzák meg a hierarchiát – melynek az alján ott vannak maguk a nők is –, ha kell ökölrel, ha kell pszichés agresszióval. A hierarchiában nem játszanak szerepet a gyerekek, akik közül számosan már az utcai élet szülőttei, s mind a nők, mind a gyerekek a védelemre csak a közvetlen hozzátartozóktól vagy a munkaadótól számíthatnak –, s ebbe bele kell érteni az adott terület „birtokosát” is.

Így azt mondhatjuk, hogy a hajléktalanok világa jobban férfiközpontú, mint a körülvevő társadalomé, mely világban a nő a hátszínre, a békítő felet vagy épp a küzdelem tárgyát jelentheti, de valójában testi sajátosságainál fogva nem egyenlő partner.

A hajléktalancsoportok a strukturális paraméterek (*Angelusz* 2000) alapján is körvonalazhatók. A nem-hajléktalanok birtokosok, a hajléktalanok nem birtokosok kitétel további jellemzőkkel színesíthető: a jövedelem, iskolázottság, hatalom és érdekérvényesítési képesség mellett az életkort is figyelembe vehetjük. Ezek figyelembevételével azt is láthatjuk, hogy a hajléktalanok társadalmán belül is vannak presztízst képző paraméterek – az iskolázottság másodlagos, leginkább a keresetszerzés módja a fontos, illetve a szállástípus. Az időszakokon belül rendszeres munkát végző, a napibéres, az illegális jövedelemszerző (kivéve a koldus), a hulladékhasznosítók közül a piacozók, a koldus, a lejmoló, a hulladékhasznosítók közül azok, akik saját célra használják elsősorban a fellelt dolgokat – ezek a grádicsai a keresetszerzés típusainak (vö. *Utasi* 1987). Ezen kívül, a hierarchiában egyénileg más-más helyre értékelt keresetszerzési mód: a verekedéssel, testi erővel jövedelemre szert tevők, a prostituáltak, a társak által fenntartott, s a másokat meglopó személyek módjai. A hajléktalanszállót igénybe vevők „lecsúsztottnak” tekintettek, szemben azokkal, akik függetlenül tudnak élni, de akik erdőlakó-függetlenek, a hierarchiában lentebb helyezkednek el, mint a városlakó-függetlenek. A hajléktalanként eltöltött telek száma is szerepet játszik a presztízsz-megítélésben, éppúgy, mint az, ha valaki rendszeres jövedelemmel (nyugdíj, rokkantnyugdíj, segély) rendelkezik – ezek a túlélési képesség mérésére is szolgálnak maguk között⁸.

Demográfiai szempontból a szegedi hajléktalanoknak is (vö. *von Mahs* 2005, 933) jelentős hányada több mint három telet töltött az utcán, többségükben közép- és időskorúak, s korukból adódóan is nagy részük családostól vagy elvált; aggregény, vénéány nem volt közöttük.

Kapcsolatok, kizárás, bezárás – hogyan lehet hajléktalannak maradni

A kapcsolatháló elemzésekor azt tapasztaltuk, hogy az ún. erős kötések, mint a vérszerinti és választott családi kapcsolatok a hajléktalanok körében jórészt felbomlottak vagy konfliktusosak. A gyenge kötések, amelyek a baráti, munkahelyi, informális és formális kapcsolatokat foglalják magukban, a jelenre orientálódnak, a régi kapcsolatok nagyrészt felbomlottak, s a meglévők elsősorban a hajléktalan társakra irányulnak⁹. A hajléktalanok világán túlra mutató kapcsolatok olyan egyénekre irányulnak, akik maguk nem képesek segíteni a hajléktalant. A hajléktalanokat segítő állami és civil szervezetek ugyan megjelennek a kapcsolathálókbán, de csak azok periferiáján, s a segítő tevékenységek inkább a fenntartásra irányulnak, mintsem a társadalomba való visszavezetésre (a kevés rehabilitációt segítő tevékenység viszont sokszor kudarcba fullad a következőkben vázolt kapcsolati sajátságoknál fogva).

A hajléktalanok gyakran számolnak be arról, hogy a hajléktalan sorból való kilépést nagyban hátráltatja a többi hajléktalan, akik a kapcsolatot kihasználva mintegy visszahúzó erőt jelentenek. Ráadásul a patrónus-kliensi kapcsolatok egy részében a patrónus a hajléktalan (aki másik hajléktalant vagy a nem-hajléktalan gyermekeit támogatja).

A szükség kikényszeríti a hajléktalanok közötti kapcsolatokban a kölcsönösséget, a kölcsönösség segíti a szükségletek kielégítését, de ez egy állandó jelenlétet is jelent a másik életében. Megosztják mindazt, amijük van, az ételmezt, alkoholt és a dohányt, a szállást, és védik is egymást. Az életmód és a csoporton belülré mutató kapcsolatok mellett a reményvesztettség, jövőbe vetett hit elvesztése, a fizikai és mentális leépülés azok, amelyek a bezáródást erősítik. És mindezek az idő előrehaladtával nőnek: minél tovább marad valaki az utcán, annál kisebb az esélye a „visszatérésre”. A kölcsönös függés ráadásul a hajléktalan létbe való bezáródáshoz is vezet, amelyet persze nem értelmezhetünk a kizártság nélkül (mindehhez ld. Nagy 2004).

A hajléktalanság a fizikai szükségleteken túl a társadalom normális működésének folyamatából is kizárja az egyént. A társadalmi és kulturális rendszerekből is kizártnak kell tekintenünk őket, minthogy a társadalom többsége szimbolikusan is és ténylegesen is elfordul tőlük (ld. az egyenlőség és egyenlőtlenség kapcsán: *Frankfurt* 1997; *Caldeira* 1999, 102–105; a társadalmi kizárásról: *Jordan* 1996). Az utcai élet, a sajátos életmód és az alkoholproblémák a társadalom rosszallását váltják ki, de még a szociális intézmények is negatív megítélés alá esnek.

Az épületek, az otthonok – a világ közepe, amely a biztonságot, a jelentőségteljeség érzetét keltik, egy rendezett világot jelenítenek meg. E nélkül a bizonytalanság, a jelentéktelenség, a védtelenség, a megfosztottság válhatnak kulcsszavainkká. A hajléktalanok az otthon biztonságától vannak megfosztva, s egyúttal attól, hogy a testi szükségleteiket intim környezetben elégíthessék ki.

A kizártság egy másik vetülete a jogfosztottság. A hajléktalanok ugyan elvi szinten rendelkeznek szavazati joggal, de azzal élni nem tudnak, mert egy részük nem rendelkezik bejelentett lakcímmel, míg mások a személyi igazolványukat pénzért

eladták. Így az alapvető jogokhoz való hozzáférésük is korlátozódik (vö. Lynch 2002). Néhányan arról is beszámoltak, hogy a szociális segélyeket sem tudják igénybe venni, mert nem tudják maguk elintézni. Ugyanígy, ha nem a hajléktalanok számára külön rendelt orvoshoz fordul (nincs közgyógy-ellátottságáról papírja), s nem nyugdíjas, újabban nem jogosult az ingyenes ellátásra.

A közterek használata, a használat kriminalizációja

A tér kisajátítását először a hajléktalanok végezték, s csak az utóbbi években beszélhetünk arról a folyamatról, amikor azt a helyi szervek, a polgárok visszaprivatizálják, szempontunkból inkább: kommunizálják. A magyar hajléktalanok a kilencvenes évektől kezdődően el-elprivatizáltak egy-egy közteret az által, hogy a városlakók számára a hajléktalan által elfoglalt térrész eltávolodik a saját térrészétől, a neutrális köztér egy része elutasításra lel a számukra. A tér mindenkié, azonban akkor, amikor valaki ott él, a városlakók szeme elfordul, mintha ezzel is a saját és a másik ember intimitását védené. Ez az intimitás megadása biztosítja a legitimitását az ott élőknek. Még akkor is, amikor abból élnek, hogy mások észreveszik őket – mint pl. a koldusok. A hajléktalanok szempontjából ez sokkal egyértelműbb megközelítést ad. „Ez a tér a miénk, én és a tesóm [vértestvér] szoktunk itt lenni. Ha jön egy másik csöves, elhajtjuk, mert ez a miénk. Ide járnak vissza azok, akik hoznak nekünk valamit, itt találnak meg minket. Tavaly óta ez a miénk. Azelőtt nem volt senkié, egy koldus volt itt, annyi. A sétálóutca a Csibakéké, meg ott van a Tibor. Néha átmegyünk hozzájuk, de ott soha nem dolgozunk [koldulunk].” (O. F. 43 éves hajléktalan férfi).

Védett területek tartoznak egy-egy régi hajléktalanhoz. A város közterei és utcái felosztottak, mert ez biztosítja a megélhetésüket és a biztonságukat. Az új foglалás véres viták eredménye lehet csak. A terek, az épületek kis beugrói, liftházak, a köztéri padok egy része, a temető kriptái, az ártéri erdő, s még sok más hely is végigjárta az utat a neutralizált tér privatizációjától az „elkommunalizálásig”. A város újfajta övezetei (ld. *Caldeira* 1999) jelennek meg: vannak olyan területek, ahol a hajléktalanok otthonra lelnek, s olyanok, ahol nem. Olyanok, amelyeken alszanak, s olyanok, amelyeken csak „dolgoznak”. Ez utóbbi lehet a város legforgalmasabb területe, ahol koldulni, lejmolni próbálnak, vagy éppen, ahol guberálhatnak. (A tér „belakásáról és az „idegenekről” ld. *Bridge* 2001; a tér használatáról ld. *Sassen* 1999; a guberálásról ld. *Mitchell–Heynen* 2007).

Szeged volt az első magyar város, amely megalkotta az ún. koldustörvényt, melynek értelmében tilos a koldulás – pénzbüntetéssel büntetendő. A különböző koldustörvények a hely privatizációit megnehezítették: az ablakmosás, koldulás tilos (így a munka területe tűnik el), a padokra sok helyen karfát szereltek¹⁰, a lépcsőházakat és az építési területeket az elmúlt 15 évben inkább zárják¹¹ (így az alvás területe szűkül). A lakásfoglalás Magyarországon ritka esemény, s akkor is csak időlegesen tartható fenn. Civil szervezetek aggályaikat fejezték ki a koldustörvények alkotmányosságára vonatkozóan, vélik: a rendeletek az egyén általános cselekvési szabad-

ságát, valamint emberi méltósághoz és szabad mozgáshoz való jogát csorbitja (vö. *Mitchell* 1997 – a jogok és a szabadságjogok megcsorbitása kapcsán).

A belvárostól távol nyitották az állandó és az ideiglenes hajléktalanszállókat, a város másik végén a nappali melegeződőt, de a közöttük vezető útvonal a belvároson keresztül is vezethet, s nem ritkán a civilek az ételosztásokat a belváros frekventált terein ejtik meg, így a hajléktalanok nincsenek tökéletesen kizárva a belvárosból. A szállók további kizárását is jelentenek: a hajléktalanok egyes csoportjai elutasítják azokat, akik igénybe veszik, másrészt véglegesnek tekintik a hajléktalan-állapotot azok, akik igénybe veszik, a függetlenség végső feladását jelenti.

Amellett, hogy a frekventált helyekről némileg a különböző tiltások miatt (általában átmenetileg) sikerül eltávolítani a hajléktalanokat, láthatjuk, hogy majdnem minden, ami a hajléktalanok sajátos életformájával együtt jár: tilos. A vagyoni kárt tenni, lopni egyértelműen tilos, tilos továbbá a koldulás, a közterület életformaszerű használata. A visszaélésszerű gyógyszerhasználat, szipuzás és utcai alkoholfogyasztás és ürités viszonylag kevesebbszer kerül büntetésre – ezen kihágásokra nem figyelnek annyira oda, de tilos (ld. még *Mitchell* 1997; *Amman* 2000; *Lynch* 2002). Az üzletek biztonsági őrök is elküldik a hajléktalanokat, ha úgy érzik, hogy zavarják az üzlet forgalmát. Szegeden az ablakmosás a forgalmi lámpáknál sosem volt általános, jelenleg a bevásárlókocsi visszatolása egy pénzkereseti mód, amelyet még nem tiltanak hivatalosan.

Összegzés

A magyar hajléktalanság a sajátos történelmi-politikai-gazdasági környezet változásaival párhuzamosan alakul, s a különböző irányú szociálpolitikai törekvések, a forráshiányos gazdálkodás, a kormányzat és önkormányzatok „best practice”-követő magatartása adja a különbségeket és az azonosságokat az amerikai hajléktalan világ és policyhoz képest. Jelen tanulmányban igyekeztünk a magyar és speciálisan szegedi jelenségeket összegezve választ találni arra a kérdésre, hogy melyek azok a vonások, amelyeket a világ bármely hajléktalan csoportját vizsgálva megtalálunk – így a strukturális és individuális okok jelentős része –, s melyek azok, amelyek a neoliberais best practice-k átvételével kerültek a magyar „tünetek” közé, úgyismint a hajléktalanok belvárosi ellehetetlenítése és kiszorítása, a segélyezés és a felelősség összekapcsolása. Feltehető, hogy a természetes válaszreakciók, melyek a hajléktalanságot, mint társadalmi problémát övezik, „szerencsésen” találkoznak a magyar policy követő magatartásával.

Jegyzetek

- ¹ Értsd itt: erdőben, ártéri erdőben, liftházban, épületek beugróiban, lépcsőházban.
- ² A népességnövekedés és ezen keresztül az infrastrukturális fejlesztések és általában a szintentartás végett egy falu, Tarnabod került a szociális tárca, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, a Hajléktalanokért Közalapítvány és a helyi önkormányzat 'Befogadó Falu' programjába. Hajléktalan családokat fogadtak be, akik lakást és az életkezdéshez szükséges anyagi javakat, valamint munkát kaptak. A családok egy része sikeresen adaptálódott a vidéki élethez.
- ³ Természetesen vannak olyanok, akik önként költöznek ki, valamilyen (ideológiai) megfontolásból vagy jobb lehetőségek tekintetében az utcát, mint a helyet, ahol éltek (vö. May 2000).
- ⁴ Ez körülbelül megfelel az USA mutatójának (13,7%), ahogy Burt és szerzőtársai (2001) jelezték.
- ⁵ Sullivan és szerzőtársai (2000) megállapítják, hogy a mentális betegségekkel rendelkező hajléktalanok komoly szociális és egészségi problémákkal rendelkeznek. A szegedi hajléktalanok jelentős hányadát szintén érinti a skizofrénia, depresszió, bipolaritás vagy más pszichiátriai betegségek, ők veszélyeztetettek más hajléktalanoknál a diszintegrációra, a társas kapcsolatok elvesztésére.
- ⁶ Megjegyzendő, hogy a lakosság 10%-a problémás alkoholfogyasztó (*Elekes* 2000).
- ⁷ Azt, hogy ki a cigány, az önbevallás mellett a magyar kutatók gyakran olyan módszereket alkalmazva határozzák meg, hogy figyelembe veszik a szűkebb társas környezet ítéletét is. Ennek segítségével próbálják meghatározni a cigányság valódi létszámát, ami önbevallás alapján jelentősen kisebb volna.
- ⁸ Láthatjuk, hogy az in-group megközelítés a szociális szolgáltatásokra épülő stratégia (Snow–Anderson – idézi von *Mahs* 2005, 950) ellenében hat, bár a kapcsolatháló és némiképp a munka-orientáció pozitívabb megítélés alá esik.
- ⁹ Ezért nem elégséges a kapcsolódó és izolált elkülönítés (vö. Burt et al. 2001), a kapcsolatok minősége és iránya is legalább ennyire fontos a szempontunkból. Emellett a kapcsolatok száma a hajléktalan populációban nagyobb, mint azon kívül, így ez sem lenne elégséges mutató.
- ¹⁰ Egyes illegális civil kezdeményezések megpróbálnak szembeállni ezekkel, s leszerelik a padok karfáit, amelyek megosztják a felületet, hogy ne lehessen rajta aludni, az ülőrészeket határoló szegecsket kiszedik.
- ¹¹ Hivatalosan az építőanyagok lopása, lelakás és értékcsökkenés miatt.

Irodalom

- Angelusz R. (2000) *A láthatóság görbe tükrői*. Új Mandátum, Budapest.
- Amman, J.J. (2000) Addressing quality of life crimes in our cities: criminalization, community courts and community compassion. – *Saint Louis University Law Journal*, 44. 811–820. o.
- Bokor Á. (1987) *Szegénység a mai Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Borboly I.–Horváth G.–Kovách I.–Nagy R. (2003) *A feketegazdaság: érdekek és szereplők*. – Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt-szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest. 183–215. o.
- Bridge, G.–Watson, S. (2001) Retext(ur)ing the city. – *City*, 3. 350–362. o.
- Burt, M.–Aron, L.Y.–Lee, E.–Valente, J. (2001) *Helping America's homeless: Emergency shelter or affordable housing?* The Urban Institute Press, Washington. <http://www.urban.org/pubs/homeless/chapter1.html>
- Caldeira, T. (1999) Fortified Enclaves: The New Urban Segregation. – Low, S. (ed.) *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*. Rutgers University Press, New Brunswick. 83–108. o.
- Costa Nunez, R. (1996) *The New Poverty. Homeless Families in America*. Plenum Press, New York–London.
- Diósi Á. (1978) Szövlányok. – *Kultúra és Közösség*, 4. 56–74. o.
- Eberstadt, N. (1988) *The Poverty of Communism*. Transaction Books, New Brunswick–Oxford.
- Elekes Zs. (2000) Alkoholprobléma az ezredvégi Magyarországon. – Elekes Zs.–Spéder Zs. (szerk.) *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest. 152–169. o.
- Ferge Zs. (1982) *Társadalmi újratemelés és társadalompolitika*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

- Frankfurt, H. (1997) Equality and Respect. – *Social Research*. 1. 3–15. o.
- Gönczöl K. (1982) A hátrányos helyzet és a bűnözés. – *Valóság*. 8. 61–72. o.
- Gönczöl K. (1991) *Bűnös szegények*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Hazra, A. (2005) *Poverty and Politics: Some Empirical Observations*. Paper presented at the conference Livelihoods and Poverty Reduction: Lessons From Eastern India, 25–27 September 2001. www.anthrobase.com/txt/H/Hazra_A_01.htm.
- Højdestrand, T. (2003) *The Soviet-Russian Production of Homelessness: Propiska, Housing, Privatisation*. www.anthrobase.com/txt/H/Hoejdestrand_T_01.htm Letöltve: 2005. 02. 19.
- Iványi G. (1997) *Hajléktalanok*. Sik Kiadó, Budapest.
- Jancius A. (2002) Social Markets and the Meaning of Work in Eastern Germany. – Kockel, U. (ed.) *Culture and Economy: Contemporary Perspectives*. Ashgate, Hampshire. 60–70. o.
- Jordan B. (1996) *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Polity Press, Cornwall.
- Kapros T. (2008) *Szociális védőháló a régiókban*. Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc.
- Kemény, I. (1979) Poverty in Hungary. – *Social Science Information*. 2. 247–267. o.
- Kőbányai J. (1980) A „csöves kérdés”. – *Kultúra és Közösség*. 4. 95–101. o.
- Kőbányai J. (1982) A margón. – *Valóság*. 1. 93–101. o.
- Kürti, L. (2002) *Youth and State in Hungary. Capitalism, Communism and Class*. Pluto Press, London.
- Laki L. (2003) A szegénység közelebről. – Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt-szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest. 113–131. o.
- Láng K.–Nyilas G. (1987) Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszálláson élők életkörülményeiről és rétegződéséről. – Utasi Á. (szerk.) *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat VIII. Társadalomtudományi Intézet*, Budapest. 33–100. o.
- Lynch, Ph. (2002) Begging for Change. Homelessness and the Law. – *Melbourne University Law Review*. <http://www.austlii.edu.au/au/journals/MULR/2002/35.html>
- Mahs, J. von (2005) The Sociospatial Exclusion of Single Homeless People in Berlin and Los Angeles. – *American Behavioral Scientist*. 8. 928–960. o.
- Mátyus A. (1978) Lakóhely és életmód. – *Kultúra és Közösség*. 4. 49–55. o.
- May, J. (2000) Of nomads and vagrants: single homelessness and narratives of home as place. – *Environment and Planning D: Society and Space*. 18. 737–759. o.
- Mitchell, D. (1997) The annihilation of space by law: the roots and implications of anti-homeless laws in the United States. – *Antipode*. 3. 303–335. o.
- Mitchell, D.–Heynen, N. (2007) The Geography of Survival and the Right to the City: Speculations on Surveillance, Legal Innovation, and the Criminalization of Intervention. – *Urban Geography*. 6. 611–632. o.
- Nagy T. (2004) Kapcsolatháló elemzés egy szegedi hajléktalancsoportban. – Pászka I. (szerk.) *A látóhatár mögött. Szociológiai tanulmányok*. Belvedere Meridionale, Szeged. 91–139. o.
- Sassen, S. (1999) Whose City Is It? Globalization and the Formation of New Claims. – Holston, J. (ed.) *Cities and Citizenship*. Duke University Press, Durham. 177–194. o.
- Šiklová, J. (1996) What Did We Lose After 1989? – *Social Research*. 2. 531–41. o.
- Simonyi Á. (1995) Munka nélkül. Családi alkalmazkodási stratégiák és hiányuk. – *Szociológiai Szemle*. 1. 55–70. o.
- Spéder Zs. (2000) Az inaktív tagolódása az 1990-es évek Magyarországon. – Elekes Zs.–Spéder Zs. (szerk.) *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest. 69–96. o.
- Spéder Zs. (2002) *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Sullivan, G.–Burnam, A.–Koegel, P.–Hollenberg, J. (2000) Quality of life of homeless persons with mental illness: results from the course-of-homelessness study. – *Psychiatric Services*. 9. 1135–1141. o.
- Szalai, J. (1997) Power and Poverty. – *Social Research*. 4. 1403–1422. o.
- Timár J.–Nagy E. (2007) A középvárosi dzsentifikáció társadalmi hatásai a poszt-szocialista Magyarországon. – Enyedi Gy. (szerk.) *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató központ, Budapest. 293–319. o.
- Tóth I.Gy. (1994) A jóléti rendszer az átmenet időszakában. – *Közgazdasági Szemle*. 3. 313–340. o.
- Utasi Á. (1987) Hajléktalanok, csavargók. – Utasi Á. (szerk.) *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat VIII. Társadalomtudományi Intézet*, Budapest. 181–213. o.
- Veres S. (1979) A munkásszálló – kérdőjelekkel. – *Valóság*. 4. 66–79. o.

**TRANSITION FROM THE HIDDEN HOMELESS WORLD
OF SOCIALISM
TO THE QUASI-WELFARE SOCIAL SAFETY NET**

TERÉZIA NAGY

In Hungary after the 2nd World War the homelessness has reappeared in the 1990's as kind of social problem and also as phenomenon. The intention of my study is to show how the homelessness became visible to society, what caused that the problem had been noticed so late, and how the homeless people were before part of the society even at a latent way. My fieldwork was carried out after 2002 in Szeged, a city in southern Hungary. During the research I participated in the everyday lives of homeless groups as an observer and I conducted interviews and I examined the social networks, problems and possibilities of homeless.

In my study I show that the Hungarian circumstances, politics and structural changes how far different from Westerners' are which had taken different historical-economic stages, moreover how these influence the fate of who's becoming homeless. Some 18 years passed after the political transformation, however, those years' special opportunities, limits and changes left their marks on the poorness and homelessness of the present time.